

БЕОГРАД И СЛУЧАЈ НА ЧУКУР ЧЕСМИ

Бомбардовање Београда

Illustrated Times од 30 августа 1862 године на стр. 288 и 289 доноси замашан чланак под насловом „Београд“ — са две слике: „Београдска тврђава, на обалама Дунава“ и „Логоровање турских трупа у шанцу београдске тврђаве“. Како нас раставља 95 година од бомбардовања Београда, што је изазвало необичну живу активност на дипломатском пољу, биће од необичног интереса да се изнесе извештај једног енглеског дописника о томе крвавом догађају. Из њега се види на првом месту енглеско расположење према Србији и српству уопште у то време.

У нашој историској науци догађај на Чукур Чесми и бомбардовање Београда, добили су правилну оцену. Зато ћемо се са више сигурности упустити у анализу чланка и коментара. Изнећемо верно његову садржину и упоредити са историским подацима наших научника, који су се позабавили овим догађајем.

Чланак почиње описом тешкоћа у Црној Гори, због њеног рата са Турском, што је нашло одраза свуда где је било

Срба нарочито у Србији.¹ Зато није чудо што је општа пажња поклоњена Београду, њеној престоници. У њему се онда на велико причало и о Гарибалдију и његову апелу на мађарске патриоте, указујући им на српску борбеност као на живи пример. Иза овога дописник наставља: „Београд заузима важан стратeгиски положај, не само зато што је престоница, него и због свога положаја на ушћу Саве у Дунав. Баш због таквог лепог положаја измењао је у току XIX века (до 1862) десет пута господаре и био опседан око двадесет пута, због чега је много страдао и био лишен многих културних споменика. Сам град, као и сви полутурски градови, је мешавина полуруинираних кућа и џамија, које су махом украшене. Најлепша је она која је у самом граду и доминира свим његовим деловима.

Београд такође поседује и споменике, довољно интересантне, поред џамија и неколико католичких цркава,² у њему су дворца Црнога Ђорђа³ и рушевине дворца принца Евгенија.⁴ Његово ста-

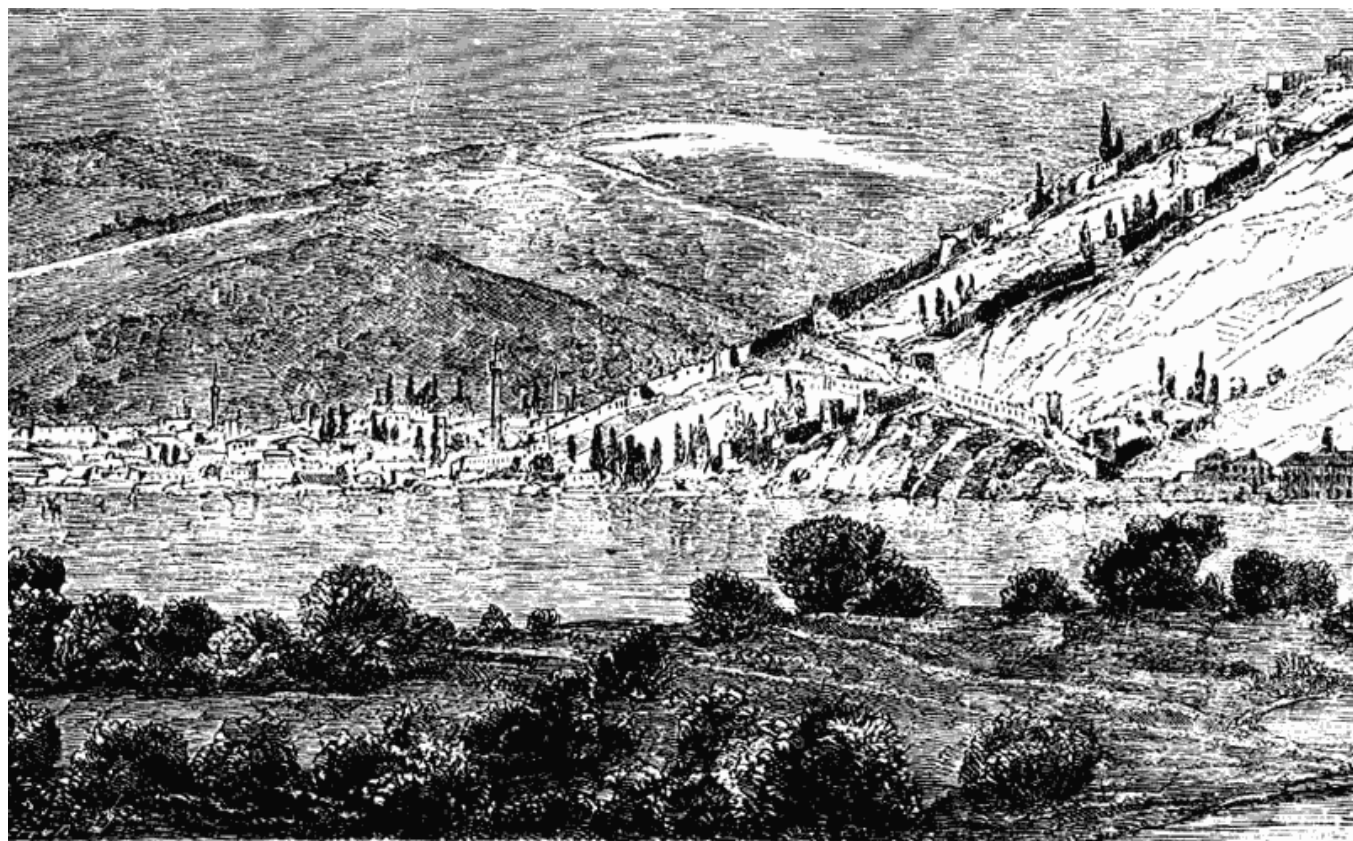
¹ Кнез Михаило је био створио план да сви балкански хришћани истовремено нападну на Турску. Зато он закључује савез са Црном Гором 1866; споразум са бугарским револуционарним одбором почетком 1867; савез са Грчком августа 1867; савез са Румунијом јануара 1868. „Србија је служила као спона“ између тих држава и она је у Балканском савезу требала да буде „стожер“. Сем тога Србија је имала да да свим својим савезницима и оружје и командни кадар. Црној Гори је дала „једну брдску батерију...; 5000 пушака... и у готовом 25.000 дуката“. Кнез Михаило је био силно одушевљен резултатима своје пропаганде у свим балканским државама, али Аустрија није. Њој је више било стало да Отоманско царство остане као

целина, па кад се распадне да „заузме западну половину Балканског Полуострва“. (Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858—1868)*, Београд 1923, 209—212).

² Кад је Аустрија уступила Београд Турској, 21.VII.1739, у њему је било 6 римокатоличких цркава и 2 православне. (Radovan Samardžić, *Enciklopedija Jugoslavije*, 1955, I, 455).

³ Кад су српски устаници заузели Београд, 30.XI.1806 пост. (тврђаву, 27.XII) Карађорђе се уселио у Алај бегове дворе, на Дорћолу. (R S., исто, 455), а не у неки дворца који је специјално за њега зидан.

⁴ Принц Евгеније је имао, према Александру Дероку, барокни дворца (тзв. „Пиринчана“

Сл. 1 — Тврђава Београда са Дунавске стране

новништво броји око 10.000 људи различитих народности.⁵

Вести из Цариграда о садашњем положају српског питања јављају да су се претставници великих сила састали у резиденцији великог везира.⁶ Француски

министар М. д Мустие (*M. De Moustier*) отворио је конференцију, обавестивши своје колеге да његова земља жели да Србија буде независна.⁷ И мада она (Француска) није била за удовољење претензија кнеза Михаила, што се тиче

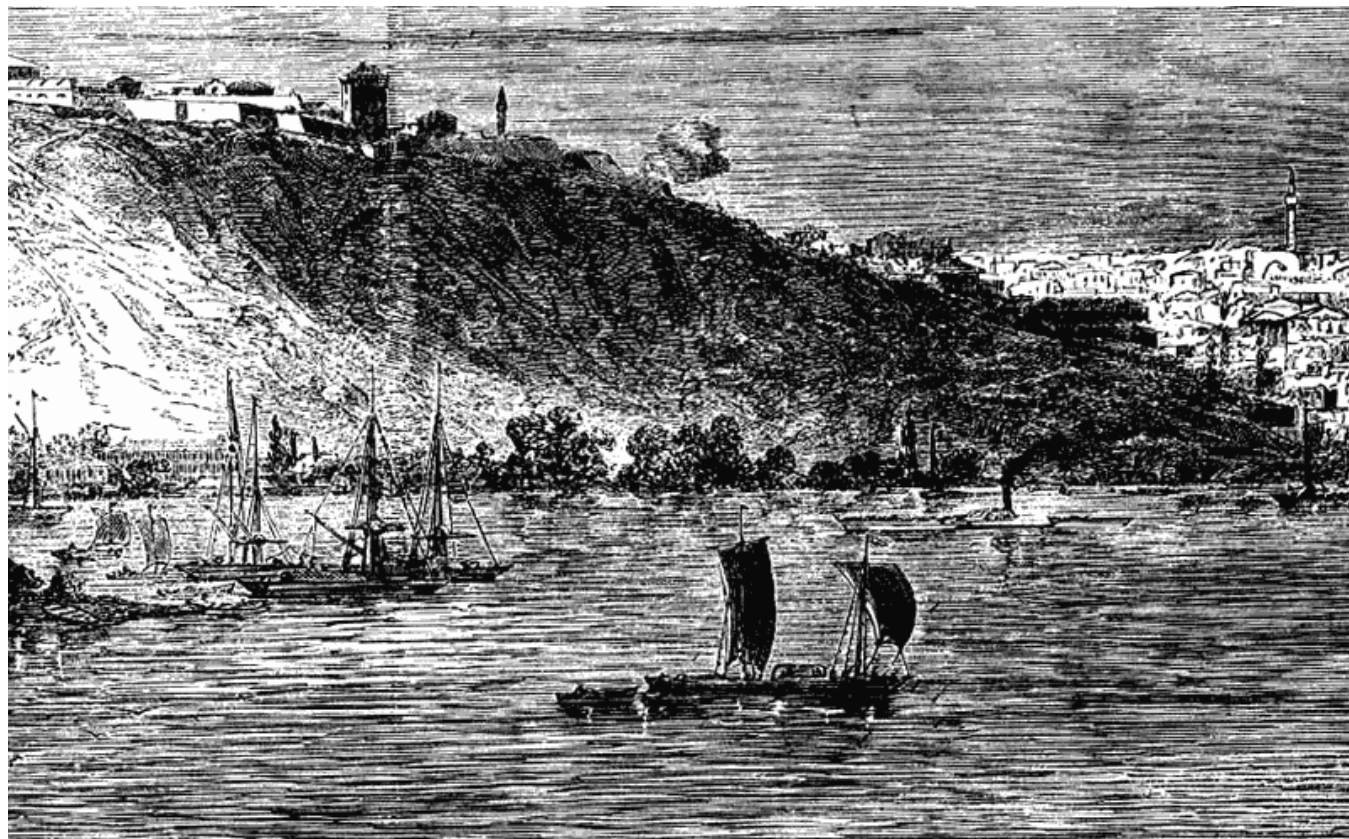
на Дорхолу). (*A. D., E. J., I, 458*). Д-р Рајко Л. Веселиновић оповргава ово мишљење. Он на основу два извора тврди да „принц Евгеније није могао сазидати ту гувернерову палату зато што је он убрзо после завршеног рата отишао за председника Дворског ратног савета“. „Пиринчана“ је у ствари „Пиринч хан“ који је предан војним апотекама. У њему су били турски коњи који су преносили „различиту робу“. Ту је зграду касније принц Александар Виртембершки поправио „и употребио за смештај својих коња“. — Излази да принц Евгеније није сазидео „Пиринчану“. (Да ли је „пиринчану“ сазидео принц Евгеније Савојски?, *Годишњак Музеја града Београда*, књ. II — 1955, 111; упор.: Др Драг. М. Павловић, *Аустриска владавина у Северној Србији* (од 1718—1739), Београд, 1901, 5, 7—8; Др Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1717—1739*, Споменик LXXVIII, 1935, 153).

⁵ Према провереним статистичким подацима Београд је имао 1859 — 18.890 становника; 1863 — 14.760; после коначног иселавања Турака из вароши (1862) и из града (1867) Београд је имао 1874 — 27.605 станов-

ника (*R. S., E. J., I, 457*; cf.: *Dr Vojislav Radovanović, E. J., I, 447*).

⁶ То је било у Канлици, летњиковцу великог везира Фуад паше. Конференција је почела 10 јула 1862 г. Турску је заступао лично Фуад паша са министром спољних послова Али пашом. „Италија је била такође претстављена, јер се Аустрија задовољила да изјави, да њеног посланика не сматра као талијанског, но само као сардинског пуномоћника.“ (Јован Ристић, *Бомбардовање Београда*) 1862 год. (По аутентичним изворима и са објашњавајућим документима, Београд, 1872, 44—45).

⁷ Ради се о француском претставнику, а не и министру, који се звао Тувнел и који је такође био јако заинтересован Србијом. Он се због тога лично састао са лордом Раселом у Лондону, али није наишао на подршку. Тувнел се затим обратио владама које су биле заступљене у Канлици у нади да се уваже српске тужбе противу стања које су створили Турци у Србији, противно хатишерифу од 1830. (*Ј. Ристић, Бомбардовање Београда*, 45—46).

Снимак из *Illustrated Times*-а од 30 августа 1868

београдске тврђаве,⁸ сматра да би гаранција великих сила за независност те земље била од значаја. Изјава француског претставника била је нека средина између става принца Лабанова, руског амбасодора, и сер Хенри Балвера (*Sir Henry Bulwer*), претставника Енглеске.

Енглески претставник био је мишљења да Србија не треба да поправља своју ситуацију нити силом нити завером. Сматрао је да је имала друга средства на расположењу. Истакао је да Турци нису били окрутни према њој као вазалној држави и да она (Турска) не може по правди бити одговорна за оно што се недавно збило у Београду. Мењати нешто у акту који регулише садашњу уставност Србије значило би охрабрење за преврате и погоршало би

се стање те покрајине Турске империје.

Турски министар се сложио са оваквим гледиштем. Фуад паша је укратко објаснио природу истраге — и у Србији и у Бугарској — и указао на агитацију која се шири у оба та народа. Истакао је да се Србија раније није журила да повећа домен независности, а после је створила армију од 50.000 и чак од 100.000 људи; затим на својој последњој скупштини дала је своме кнезу суверена права да склапа уговоре са другим земљама. Пошто се није нашао ни један владар који би склапао споразуме са Милошевим синовима, задовољило се са агитацијом на штету турске доминације.

Велики везир подупро је сер Балбера, што се тиче његових пацифистичких

⁸ Он не пориче Портино право да држи гарнизоне у српским градовима, али би хтео да се створи у Србији онакво стање какво је „у кнежевинама румунским и у Египту“. Лорд Расел није подржао овакво гледиште преко свога претставника, с једне стране, а с друге стране било је знакова да „није било потпуне сагласности“ између кнеза Михаила и његове владе по питању „шта да се ради“

на конференцији. Кнез је био за одлучну акцију. „Мртви узео, који између нас и Турака постоји, неће се одрешити, докле се са сабљом не пресече“, каже он у своме писму, од 18 јуна 1862, своме претставнику у Цариграду, Јовану Ристићу, где истиче и свој захтев: „да се градови у Србији поруше“ (*Ј. Ристић, Бомбардовање Београда, 46—47*).

настојања, али он дубоко жали што ће Порта морати, обзиром на амбициозне планове Србије, који се очитују кроз најабнормалније поступке, да држи у Турској и Европи армију од 100.000 људи. На крају он се нада да ће конференција предочити Србији њене дужности и њена права и на тај начин окончати наде и аспирације непријатеља поретка.

Друга конференција због Србије одр-

⁹ На првом састанку конференције турски пуномоћници су оптужили Србију да је мобилисала 80.000 људи и да су спремни за напад на београдску тврђаву. Успели су да приволе претставнике сила да се једним телеграмом обрате „својим конзулима у Београду“ да преузму потребне кораке код кнеза Михаила како би се уздржао „од сваког покушаја противу права и својине Турског царства“. С друге стране Турска се обавезује да неће „доводити у опасност било живот, било имање српских поданика“.

На конференцији није било једнодушности. „О градове разбијала се слога конференције“. Руски и француски посланици били су за то да Турска напусти српске градове. Енглески претставник подупирао је турски захтев: да Турска остане у градовима. И више од овога: „да би енглеска влада протестовала све да би Турска и пристала да градове напусти“.

Српски пуномоћник није присуствовао овој важној конференцији, мада је требало „по уговорима и хатишерифима“, зато су Турци могли лакше оптуживати. Стало им је било да створе јаз између српског народа и његова владара. И само због тога правдају Србе, а на Михаила сваљују сву кривицу. „Народ је с Турцима увек лепо живео“, истицало се у жалби. Турци су хвалили Гарашанина, односно владу. Стало им је било срушити кнеза Михаила. Али мудри Гарашанин уочава турско лукавство и оповргава тенденциозне наводе (да је он тобоже хвалио Турке) преко српског заступника у Цариграду.

Турци нису износили предлоге него само тужбе. Енглески претставник је дао конкретан предлог, према којему треба осигурати град (Београд) растављањем Срба од Турака. „Прво се може постићи ако се турска махала сруши, а Срби, који у њој имају непокретног имања, накнаде портом, као што би опет Србија имала да накнади Турке, који би се из српских крајева вароши имали да иселе. Простор према граду требало би да се огради и тако би била постављена граница „градском рејону.“

Према овом предлогу Србија не би смела да има већу војску од 12.000 људи.

Овај енглески предлог одговарао је тур-

жана је у Цариграду, 13 истог месеца. Овог пута били су присутни претставници Француске, Енглеске, Русије, Аустрије и Пруске. Разговори су били опсежни, али различите силе нису постигле споразум о српском питању. Сложиле су се само делимично: да београдска тврђава мора бити окупирана турским гарнизомом и да утврђења, која немају одбранбени карактер, дуж Дунава треба да се поруше.⁹

ским интересима и зато је Фуад паша показао спремност да пристане:

„1) да поднесе потребна уверења за сигурност вароши од стране града;

2) да сруши турску махалу на начин који је напред означен;

3) да сруши градове Соко и Ужице, но не и друге, будући да они улазе у одбранбени систем царства; и најпосле

4) да исели Турке изван градова стањене.“

Претставници енглески и аустриски подржали су турску понуду. Талијански претставник се слагао са француским и руским, а пруски се држао неодређено. Француске и руске изјаве упућивале су на консултацију својих влада и истицале ненадежност конференције да се упушта у уређење српске војне снаге. Претставници ове две земље „имали су инструкције својих влада да не потписују никакву погодбу, која не би Србији осигуравала порушење бар свију мањих градова“, па и Београда, сходно француском захтеву. С овим последњим предлогом уздрмана је конференција, зато Француска предлаже кнезу Михаилу „да одустане од захтевања да се Београд сруши.“ Кнез је то учинио тешка срца. (Кнежево писмо Јовану Ристићу у Цариграду, од 21 јула 1862 г. — *Ј. Ристић, Бомбардовање Београда*, 64—66).

Питање војске у Србији унето је у протокол као „нерешено“.

На десетом и последњем састанку, 23 августа (4 септембра) 1862 г. потписан је протокол канлишки од 12 чланова. Ово му је кратка садржина: „Соко и Ужице руше се; изузимајући градове, Турци излазе из Србије од свуда па и из вароши Београда.“ (*Ј. Ристић, Бомбардовање Београда*, 142—144 19. докуменат: текст протокола).

Овакав закључак није претстављао неку новину, јер према хатишерифу, од 1830, „сви Турци оставши у Србији изван градова имали су се иселити, па и они из вароши Београда, за годину дана,“ али то се није испунило. Но да ли је Србија могла игнорисати канлишки протокол, који су великосиле потписале и Порта одмах усвојила? На жалост није, и то је парало душу великог родољуба — кнеза Михаила, који је чак био припремио и беседу „којом је био наумио да објави рат Турској.“ (*Ј. Ристић, Бомбардовање Београда*, 48—89; беседа, исто, 89—96).

Откада се сазнало за резултат ових конференција, политичко узбуђење у Србији је порасло. Кнез је форсиран да хитно сазове Народну скупштину. Божати се да ће бити принуђен да попусти пред великим моралним притиском којему је потчињен.¹⁰ Сазове ли се Скупштина, рат између Србије и Турске је неминован, јер су Срби још неподношљивији због Црногораца, који су препуштени самима себи, без помоћи, у својој дугој борби за слободу и независност.

Гарашанин, министар претседник Србије, понудио је оставку али је није уважио кнез Михаило.¹¹ Листови Јужних Словена много хвале српску војску, али аустриски официри тврде да неће моћи да се одупре Омер пашиним трупама. Црногорци су на великим мукама. Оскудевају у храни и муницији и, вероватно, ускоро ће бити принуђени да прихвате Омер пашине услове: 1. признање Портиног сизеренства; 2. плаћање годишњег данка. Ако Омер паша не буде принуђен да се посвети Србији, он ће ускоро моћи да управи свој пут на Цетиње. Али како ствари сада стоје он се не може усудити да пошаље своје регуларне трупе у срце Црне Горе. Сердар Екрем сада утврђује све положаје које је узео од Црногораца и зато су његови покрети врло спори. У току прошле недеље преко хиљаду аустриских поданика пребегло је у Црну Гору, где се сада боре противу Турака. Бечка влада је врло љута на такав отворен дефетизам својих позитивних наредби и изјављује да ће конфисковати имовину одбеглих добровољаца ако се одмах не врате својим кућама. Скорашњи извештај каже да су Црногорци прихватили

Омер пашине услове, али само номинално, јер се јавља да они настављају борбу, чине препаде и хватају заробљенике кад им год то прилике дозволе.

Султанова влада је недавно поднела претставницима великих сила, које заседавају на конференцији у Цариграду, један брижљиво опремљен меморандум о односима Велике Порте и Србије. „Овај извештај“, у меморандуму стоји, „обелоданиће праве мотиве и главни разлог за напоредо постојање власти у Тврђави (београдској) и Србији.“ Докуменат је необично дуг и заузео би четири или пет стубаца ако би га објавили у целости. Ми ћемо, према томе, направити извод и истаћи његов општи смисао.¹²

Види се, у почетку, да постоје узајамна права и обавезе између Порте и Србије. Акти који регулишу управу Србије су познати, права и дужности свих у њој су тамо јасно одређена. Једноставно упоређење опште тенденције ових аката са постојећим стањем ствари биће довољно да се докаже на којој су страни били погрешно схваћени. Према једном од чланова конституанте, муслимани треба да станују само у предграђу Београда, или боље рећи у кругу око тврђаве који је опасан шанчевима и капијама. Право за становање и трговину у овој муслиманској вароши било је резервисано за Србе, а Турцима је било забрањено да зидају зграде изван вароши Београда. Такође је било одређено да се муслимани покуравају само директним наређењима мухафиса; да тврђава са предграђем остане као апсолутно власништво отоманске владе и; да се српске власти Београда немају право мешати у полициску контролу мусли-

¹⁰ Било је свакоме јасно да је кнез Михаило спреман на рат, сем ако исход конференције не буде повољан по Србе. Али било је крупних момената који су га доводили на размишљање пре него би се на то одлучио. Питање Црне Горе је било од посебног значаја. Забрињавајуће је било непотпуно слагање кнеза са својом владом. „Гарашанин, са другим колегама својим, изузимајући министра унутрашњих дела (Николу Христића), налазио је, да је миран исход заплета по Србију најпробитачнији... У највишим круговима биле су се образовале две странке,

од којих је једна била за мир, а друга за рат.“ (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 67—68).

¹¹ Кнез је овим актом, можда и мимо своје воље, дао за право Гарашанину као инспектору мирољубиве политике.

¹² Ферман царски, који је обнародован у *Србским новинама*, од 1862, и Јован Ристић га прештампвао (*Бомбардовање Београда*, 133—146), званичан је превод текста закључака Канлишке конференције и текста њеног протокола.

мана који живе у предграђу, а још мање у ствари гарнизона тврђаве. Само под оваквим условима толерише се купо-продаја власништва између Турака и Срба. Ово је стање ствари које је добило свечану санкцију потписом сила Париског уговора 1856 г.¹³

Савесно проучавање положаја тврђаве и такозваног њеног предграђа доказаће да је горња одредба донета у време апсолутне потребе и да проглашење предграђа не одговара чињеничном стању. Предграђем се назива део неке вароши који се налази иза њених капија и ограда. У конкретном случају део вароши Београда, којему је ово име (предграђе) погрешно дато, уствари је само круг без којег тврђава не може опстати.

Оволико, укратко, о обавезама и узајамним правима у границама предграђа Београда. У документу даље стоји да је постојећа уредба била повређена на безброј начина од органа српске власти. Нарочито се указује да, „чак и у предграђу Београда, где српска администрација нема ни потребе ни права да именује више од неколико полицијских агената, организовала је, под командом жандармерије корпус састављен од много стотина људи, изабраних од српског олоша, од људи који су нашли уточиште у Београду због злочина који су починили у другим деловима Империје.“

¹³ И Порта је била потписник Париског уговора, од 30 марта 1856 године. (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 133).

¹⁴ Кнез Михаило је био напустио Београд на неколико дана пре бомбардовања, ради обиласка округа у којима раније није био. Путовање је прекинуо и хитно кренуо из Лознице за Шабац, а оданде за Београд лађом. У Београду је био на дан бомбардовања ноћу. Сутрадан је примио од „законодавног тела“ (Савета) неограничену власт и прогласио ратно стање. Мобилисао је око 15.000 људи ради одбране Београда. Истога дана (5 јуна) захвалио је енглеском конзулу Лонгворту на пријатељском заузимању. Истовремено је пребацио аустријском претставнику Васићу због његовог протурског држања. Кнеза видимо наредних дана у Београду и Топчидеру, а не никако ван ових места. (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 32, 35; Сл. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 205; Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, 175, 182, 187, 196, 201).

Иза овога следује низ оптужби које су управљене противу Срба због њиховог лошег поступања према муслиманима. Онда се истиче да је осмог јуна кнез Михаило напустио Београд кад је варош била наелекрисана, да би се сукоб одиграо, а да он не би био директно компромитован.¹⁴ Сукоб је избио између једне групе Срба, коју је предводио драгоман Симеон, и неких турских војника.¹⁵

Због метежа који су Срби лажно претставили извештајем о тобожњем убиству неког детета од стране мухамеданаца на Чукур Чесми (о чему су српске власти одбиле да поведу истрагу), драгоман Симеон са жандармима срео се са јузбашом Ибрахим агом и неколико војника на удаљености око тридесет корачаји од турске стражаре Ибрахим паша је позвао Србе да уђу и да ствар иследи. Овај позив, тако пригодан и тако легалан, узбудио је јарост драгомана Симеона, који је желео да Отоманце приведе у српску стражару. Ибрахим паша једва је стигао да изусти овај позив кад је Симеон извукао свој мач и наредио да се пуца. Један турски војник је рањен, а један убијен. Њихови другови, да би себе заштитили, напали су Србе. Драгоман и још двојица примили су што су заслужили својом агресијом. Народ се полако разилазио, а војници вратили у своју јединицу.¹⁶

¹⁵ Сима Нешић, терџуман, тумач полицијски за турски језик, отишао је на Чукур Чесму са 2—3 жандарма, по налогу управника српске полиције Михаила Барловца. Није он био предводник никакве „групе Срба“ него споменутог броја жандарма. (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 20; Сл. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 204; К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 178—179).

¹⁶ Дете, односно момче, било је шегрт. Звало се Сава. Радило је код Алексе Николића, „бакалина спрам турског хана“. Заиста постоји извесна мистификација о убиству овог дечка. Ј. Ристић (*Бомбардовање Београда*, 28) и Сл. Јовановић (*Друга влада Милоша и Михаила*, 204) и многи други кажу да су га убили низами; а Коста Христић, који цитира мемоаре свога оца Николе, ондашњег министра унутрашњих дела, очевица и иследника догађаја на Чукур Чесми и бомбардовања Београда, тврди да је шегрту окрвавио главу неки низам својом сломљеном тестијом. Симеон, односно Сима Нешић,

Остатак документа детаљише следеће догађаје у појединостима у намери да се докаже да су Срби били агресори, јер су они, сходно овоме, напали београдску тврђаву.

нареди да се шегрту опере крв и завије глава. После је одведен кући „његовог газде“. У прилог оваквом казивању пише М. Ђ. Милићевић. О догађају на Чукур Чесми он каже: „На тој чешми заподела се она свађа између Срба и Турака 3 јуна 1862, и прва крв пала. Први је главом платио честити Сима Нешић, тердоман Београдске полиције.“ (*Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 41).

Никола Христић у својим мемоарима (упор. К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 178—179) дао је исцрпан извештај о догађају на Чукур Чесми. То је било у недељу, 3 јуна, од 4—5 сати после подне, кад су слуге и шегрти пунили тестије на чесми. Дошла су била 3—4 низама са својим тестијама. Они нису хтели да чекају. Било је протеста и гурања и једноме од њих поломи се тестија и догоди се као што је напред наведено. Низама нису успели да побегну. Задржали су их жандарми. Сима Нешић наредио је да их поведу у српску полицију и сам се упутио с њима. Он није изазивао низама, који су вирили кроз прозоре, него им је само „пребацио што праве нереди и убиства“. Иза овога припуцали су Турци и на месту убили Симу и смртно ранили жандарма Ђорђа Нишлију. Нико више није био повређен.

Занимљиво је да један други сведок — Д. Н. Јовановић — који описује исте догађаје, од 3—5 јуна отступа од Н. Христића и М. Милићевића. Онда је он био основац, а кад је објавио своје успомене из тих дана, био је старац (1930). За то се могао у нечему пребацити. Каже на пример „да смо истерали Турке из Београда и добили градове 1866 г.“ (*Бомбардовање, Београда 1862. — Успомене из детињства — Српски књижевни гласник*, књ. XXXI. 16, 1930, 139). Уствари то је било 1867 г. (Сл. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 209; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија* 22; Реља Новаковић, *Бомбардовање Београда 1862*, Београд 1952, 36—37; исти, *Bombardovanje Beograda 1862*, Е. Ј., I, 681). На основу овога да се претпоставити да је учинио и друга отступања. На пример на истој страни (139) каже: „У садашњој улици Симиној била је једна чесма, звана Чукур Чесма...“ Међутим она је према постојећем споменику била у Добрачиној улици. Но ни овај споменик не може остати без примедбе. На њему су уклесане ове речи: „У спомен догађаја од 26 маја (подвукао Ј. Д.) 1862 године на Чукур Чесми подиже овај споменик задужбина Ванђел Томе 1931 год.“ Сви извори наводе не 26 мај већ недељу 3 јуни по старом, односно 15 по новом. (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 28; Коста Н.

У тренутку кад је агесија била у току довучени су неки топови према Јери базару¹⁷ и Паруч Капуу,¹⁸ а неке лумбарде постављене су поред цркве¹⁹ и испред Бајракли-џамије улице.²⁰ Пуш-

Христић, *Записи старог Београђанина*, 444 и др.). Није нам познато ко је и зашто отступио од утврђеног дана и датума.

Описујући „крвави сукоб на Чукур Чесми на дан 3 јуна 1862 г.“ Д. Н. Јовановић саопштава: „Тога дана три турска низама убише једног нашег грађанина, који им није дао да наточе преко реда. Управник наше полиције, коју је раздвајала једна улица од турске полиције, пошље тердомана Симу Нешића са четири жандарма да поведе истрагу. Убице су били већ побегли. Жандарми понесу убијеног грађанина у полицију. Прозлазећи поред турске полиције низама припуцају са чардака и убију Симу и четири жандарма.“ (*Успомене из детињства*, 139).

По Христићу, с којим се слажемо, видесмо да у томе и јесте ствар што низама нису успели да побегну. Жандарми су их спречили. Јер да су нападачи побегли, вероватно, Турци не би показали онакав гнев и убили не петорицу, него двојцу (тумача Симу Нешића и жандарма Ђорђа Нишлију), како то убедљиво истиче Христић. (К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 179).

„Грађанин“, односно шегрт, није убијен на Чукур Чесми, него је, као што видесмо, превијен отправљен своје газди. Крупна је то ствар убити некога и ондашњи министар унутрашњих дела не би ни у ком случају прећутао, криво претставио или иследио, поготово једно овакво убиство. Теза да је шегрт Сава убијен више је одговарала ондашњим српским националним интересима, али Христићу и Милићевићу више је било стало до голе истине. Можда Д. Јовановић замењује шегрта са Ђорђем Нишлијом, који је „у први мах у полицији смештен, а потом у болницу пренесен, где је умро“. (К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 179). Онда је мали Јовановић, како сам каже (140), понекад привирио кроз прозор да боље чује и види, али га је у томе мајка спречавала и после му давала обавештења. Сасвим је природно да се и она могла преварити.

¹⁷ Јери базар је вероватно погрешно име за Јени базар или пазар који је постао од Јени-хана (Нови-хан). У хановима, који су првобитно били склоништа за путнике и стоку, „почела се вршити размена и продаја робе“, и тако су постали нека врста „берзе или тргови.“ Године 1728 било је више ханова. Поред Јени-хана помињу се Молдован-хан, Шећер-хан, Пиринч-хан, Ибрахим-пашин-хан, Чизма-хан и Ђуприлић-хан. Јени-хан је аустриска управа уступила немачким Јеврејима, у коме су отворили своје радње на које су плаћали порезу. Од 1724 г. мењали су се закупници. Зна се да га је 1727 узела

чана палба постаде врло врућа, чу се експлозија једне бомбе близу џамије у граду, а друга би испалена из близине цркве. Шрапнели су падали између војне болнице и Видин капије. Турска команда је онда одлучила да се пре-

стане с пушчаном ватром; али ови људи (Срби), међу којима су се истицали вешти стрелци, по знацима на својим униформама, не заустављајући се да марширају или да пуцају, приближише се градским капијама.²¹ Будући уверени

у закуп Оријентална компанија (Др Душан Ј. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1935, 10—12). На коме месту се налазио Јени базар и да ли је он фактички био трг 1862 г. није нам познато.

¹⁸ Паруч Капу (према транскрипцији енглеског дописника Ragouch Sarou је свакако једна од градских капија. Капу долази од турске речи Сарі. Где се она тачно налазила не знамо. Претпостављамо да је то име за градску Варош капију. Сигурно је да је реч Ragouch нетачно транскрибована турска реч, јер је нема у турском речнику, односно нема такве речи на турском. (Хасан Калеш, асистент за турски језик).

¹⁹ Реч је о данашњој Саборној цркви, посвећеној св. арханђелу Михаилу, коју је кнез Милош, пошто је порушио Савајалу, саградио од 1837—1845 г. и око ње и Варош капије „ударио темеље новој вароши.“ У оно време она је доминирала српским делом вароши која се састојала од „ниских и неугодних кућа... тесних и кривудавих улица око оближње Варош-капије и шанца, који се одатле Сави спуштао“ (Radovan Samardžić, *Beograd, Istorija od 1521 do 1941, Enciklopedija Jugoslavije*, Загреб 1955, 456; Коста Н. Христић, *Записи*, 439).

²⁰ Извесно је да су у доба турске владавине улице, па и махале, носиле имена по џамијама које су се у њима налазиле. Значи Бајракли-џамија улица морала је додиривати данашњу Бајракли или Бајрак-џамију на Зереку (К. Н. Христић, *Записи*, 420) или више Зерека на Дорћолу (М. Ђ. Милићевић, *Цртежи за ранију слику српске престонице*, Београд 1902, 26). Име јој потиче по барјаку који се вио на њеном минарету, за време турске власти. Али где се тачно налазила та улица није данас лако одредити. Имам Бајракли-џамије Абдулах Хадић мисли да је она могла бити део данашње Цара Уроша улице, од Калемегдана и Јевремове улице, где је сада џамија и носи кућни број 11.

Стари Београд мало има заједничког са данашњим Београдом, у коме нема више ни трага од старих капија и шанчева, или од многих кривих и тесних улица, које су толико биле тесне а зграде трошне да је морала бити донета специјална полицијска наредба о строгој забрани кретања улицама „с упаљеним цигарама и чибуцима, да се не би несрећа догодила“ (К. Н. Христић, *Записи*, 442).

Новим регулационим планом измењена је физиономија Београда из 1862 г. Наравно то није учињено одједном. Кнез Михаилова улица је регулисана још 1869, али улице на

Дорћолу почеле су да се саображавају новом плану тек ујесен 1886 г. До 1892 цео некадашњи турски Дорћол (стециште четири друма) био је пресечен и сад су тамо данашње улице. (Др Рајко Ј. Веселиновић, *Нека питања из прошлости Београда XVI—XIX века, Годишњак Музеја града Београда*, књ. II—1955, 106; К. Н. Христић, *Записи*, 441). Једино је остала поштеђена Бајракли-џамија, као последња успомена на 15 џамија, које су некад давале источњачки карактер Београду, насељеном од данашњег Универзитета па до испод Дорћола. Онда, 1862 г. Турци су имали у Београду два велика гробља: на Тргу испред Универзитета и Малом Калемегдану. Хришћанско гробље било је прво где је данашња Бранкова улица, па је 1828 пренешено на Ташмајдан, код цркве св. Марка. Од 1886 почело је сахрањивање на данашњем Новом Гробљу. (Др Марија Илић-Агапова, *Илустрована историја Београда*, Београд 1933, 278—279; Милан М. Николић, *Београд у доба кнеза Милоша, Београд кроз векове*, Београд 1954, 67; М. Миленовић, *Ново Гробље Београдско, Народна енциклопедија*, III књ Београд 1928, 129—130).

²¹ Добити јасну слику о београдским капијама значи упознати се са утврђењима Београда, и као вароши и као тврђаве. То значи зауставити се на аустријску управу, под којом је Београд био од 1717 до 1739 године. Нарочито је значајан период од 1723 до 1736 г., кад је из основа рестаурирана београдска тврђава. Већим делом је порушена стара тврђава, као и остале грађевине које су сметале извођењу новог плана.

Швајцарац Никола Доксат де Морез створио је план и контролисао његово извођење. Принц Евгеније Савојски био је дао свој пристанак за његово реализовање. Изграђена су трострука утврђења: унутрашње — Горњи и Доњи град; спољашње — варош, где су били Срби и Немци и; пољска линија која је била испред Београда, где је била Српска Доња Варош и немачко насеље Карстал.

Град или тврђава био је истих размера као и данас и имао је три капије: по једну на Сави и Дунаву и на Калемегдану, која и сад постоји. Тврђава стоји углавном онаква какву су је Аустријанци предали, без борбе, Турцима 1739 г., али варош је измењена: прво што су Аустријанци приликом евакуације (1739) порушили спољна утврђења, значи она која су била у вароши; а друго што су Турци приликом окупације порушили, односно претворили у џамије све цркве, сем једне, српске.

да посади неће бити дозвољено да употреби своју артиљерију — такво уверење је одговарало њиховој дрскости и њиховој арогантној — покушали су да муњевитим нападом освоје градске бедеме и постану њихови господари.

Варош је имала осам бастиона који су се налазили од Саве до Дунава, тојест од Петроварадинске капије, где су сад царинска стоваришта на савском пристаништу, па према Шабачкој капији, исто на Сави, у правцу Карађорђевој улици. Одатле је линија ишла негде око Великих Степеница, затим на гробен, па Косанчићевим венцем ка Варош капији; после Топличиним и Обилићевим венцем до Виртембергове капије, (где је данас Кнез Михаилов споменик), у правцу Цариградског друма, због чега су Турци тој капији дали име Стамбол капија. Тим именом називали су све капије које су биле на путу за Стамбол (Цариград). Одавде се пут спуштао поред данашњег Народног позоришта, између Скадарске и Француске улице до Видин капије, која је била „на изласку Душанове улице“, код данашње Очне клинике, односно бивше Видинске улице. Линија се завршавала Темишварском капијом, код Дунава, кроз коју је водио пут према селу Вишњици.

Део испред вароши, звана Евгенијева линија, био је између Теразија и Саве и између Ташмајдана и Дунава. На савској страни били су настањени Срби, а на дунавској Немци.

И у доба кнеза Милоша Београд се састојао од тврђаве и вароши. У тврђави је био везир и уопште у њој је било седиште турске власти. Премда на основу бројних извештаја из XIX века види се да су Турци поклањали малу пажњу око њеног одржавања. Она (тврђава) је за њих била пре уточиште од бунтовника него неки значајан стратешки бастион. Варош, пак, која се пружала полукружно око тврђаве, била је контролисана двојком управом — српском и турском. У њу се улазило са шанца на капије, од којих су четири биле главне. Близу Саве била је Сава капија, па мало подаље Варош капија; затим Стамбол капија и најзад Видин капија.

Варошке капије биле су предња градска утврђења. На њима је била турска стража. То видимо 30 новембра 1806, када је Конда, са својим друговима, прешао преко шанца и приближио се Сава капији и својом руком посекао два стражара и отворио капију. Онда је за њим и Узун-Мирком јурнула српска војска и истог дана освојила варош. Град је узет трећи дан Божића 1806.

Чињеница је да су град и варош Београд увек били нераздвојни и да су једно и друго били опасани зидом и шанцем. Све иза њих спадало је у предграђа, махале и села.

Београдске варошке капије главним делом су порушене 1862 г. Онда је, ноћу, између 3

С друге стране један одред регуларне војске појави се ужурбаним корацима из близине цркве, где су биле подигнуте барикаде. Команда је већала о употреби топова. Послато је неколико официра да из караула осмотре ток напада. Јавили

и 4 јуна, наредио министар унутрашњих дела, Никола Христић, да се поруше све капије и зграда турске полиције, које су Срби 3 јуна освојили. Варош капија, где је сад Поп-Лукина улица, била је изграђена од камена и дебелих греда. Бранио је јак одред низама. Сава капију бранило је 50 низама. Видин капија је била саграђена на сличан начин као и Варош и Сава капија. Њу је бранило 25 низама, који су као и остали браниоци капија, имали на њој своју стражару. Турску полицију на Дорћолу чувало је 30 низама. Срби су имали око 200 до 250 људи под оружјем.

Браниоци Варош капије склонили су се у Стамбол капију, а они с осталих капија побегли су у град. Стамбол капију је бранило 100 низама. Срби су покушали да и њу освоје, али она је била највећа и најтврђа од свих варошких капија и нису успели. Морало се чекати до 4 јуна, кад су је Турци напустили без борбе, и остала је до 1866 г., кад је по наређењу кнеза Михаила порушена. Та је капија била као неки градић. Сводови су јој били јаки. Поврх њих је био дебео слој земље. Имала је простране ходнике и многе казамате за војнике који су чували стражу. Била је саграђена од тесаног камена и цигле. На њој су била три пролаза. Највећи је био средњи, куда су пролазила кола. Она два, која су била са стране, користили су пешаци. Врата су била од хростовине, обложена дебелим гвожђем, које је било избушено куршумима. По зидовима су била грозна ченгела о која су вешани неустрашиви Срби.

Поред капија и високог шанца стару београдску варош је опасивао и дубоки и широки ров који ју је делио од пољане која се пружала према Теразијама и Палилули. Био је пун нечисте воде и обрастао високом и густом травом. Унаоколо је било пусто, без иједне станбене куће или радње. (Д-р Душан Ј. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1935, 14—18; упор: Тодор Стефановић Вилоски, *Београд од 1717 до 1739*, Београд 1906, 6—9, 11—22, 44—45; Арх. Драгољуб Јовановић, *Изглед Београда у прошлости*. Београд кроз векове, Београд 1954, 107—116; исти, *Београдска тврђава*, Ратна прошлост Београда, Београд 1954, 33—34; К. Н. Христић, *Записи*, 177, 180, 184, 186, 187, 444; Д-р Марија Илић-Агапова, *Илустрована историја Београда*, Београд 1933, 162, 236, 249, 278, 344—345, 346; М. Ђ. Милићевић, *Црнице за ранију слику српске престонице*, Београд 1902. У другом делу књиге дат је опис капија. Миле М. Николић, *Београд у доба кнеза Милоша*, Београд кроз векове, Београд 1954, 63—105).

су да је одбрана неопходна. Око осам и по ујутро два топа, пуњена прахом, почела су да дејствују у интервалима са утврђења Стамбол капије, и заставе су биле развијене. Чак ни оваква демонстрација није ућуткала ватру Срба, који су се били приближили до шанчева. Тврђава је била лоше спремна за борбу и није се помишљало о бомбардовању

²² Уочи бомбардовања паша је „удвојио страже на варошким капијама, ставио се у положај као да ће сваки час напасти, а Турци, ерлије, виђали су се ноћу наоружани, где по улицама тумарају“. Било је инцидента и затварања капија крајем маја, значи на неколико дана пре топовске паљбе. Због тога је влада српска писала ноте дипломатским претставницима у Београду. Апеловала је на интервенцију „у интересу човечности, у интересу и Срба и Турака“. Али дипломатија се оглушавала на српске вапаје. (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 26—28).

Што се тиче самог бомбардовања на њега су Турци итекако помишљали. На дан пре бомбардовања, у понедељак, 4 јуна, Никола Христић добио је писмо од члана полиције Петра Цумића, на којему је писало „врло хитно“. Јављао му је да на основу доставе из Земуна претстоји бомбардовање Београда. (К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 199). А. Д. Н. Јовановић наводи како је његовим укућанима неки сакација испричао, 5 јуна ујутро, да је видео на савској обали, испод града, да су Турци „доносили ђулад код топова на градским бедемима“. *Српски књижевни гласник*, 1930, 143).

²³ Реч је о мостовима испред градских капија, а не варошких, које су биле у српским рукама на дан бомбардовања, 5 јуна 1862 г., кад су Турци пуцали из својих 56 топова поређаних целом градском линијом према српској полицији, према варошкој Стамбол капији и према цркви (данашњој Саборној). Свих 56 је уклоњено кад је кнез Михаило тријумфално ушао у град београдски, 6 априла 1867 г.

Да би добили претставу о мостовима, односно градским капијама, неопходно је описати прилазе граду из вароши. Главни прилаз био је путем који је водио данашњом Узун-Мирковом улицом, између Великог и Малог Калемегдана и „кроз капију у грудобрану“, звану Стамбол капију. Преко рова између ње и „капије у источном углу равелина водио је дрвени мост“. Сад је тамо насип. Прилазило се у граду и из данашње Грачаничке улице „преко Великог Калемегдана до грудобрана и моста преко рова (тај мост је обновљен 1953 године) кроз капију у западном врху равелина (звана Карађорђева капија, јер је кроз њу Карађорђе ушао 1806 г. у тврђаву). На задњим странама равелина та два пута се састају и дрвеним мостом везују

вароши.²² Ни у овом критичном моменту покретни мостови нису били подигнути нити капије потпуно осигуране.²³ Зато Срби су могли да освоје град да их у томе није спречила артиљерија. Они су потиснути од Видин капије паљбом батерија из града; док су батерије са Стамбол капије и Каранлик Капуа²⁴ упериле своју ватру на Саву и друга упоришта.

равелин са куртином, у којој се налази главна капија, под Турцима звана Стамбол-капија“. Тај мост је био дуг 45 метара. Његов задњи део испред капије могао се подизати, ако би запретила опасност тврђави. Ни од њега данас нема трага јер је насут. Из Стамбол капије се долази „на други ров између куртине и бедема Горњег града, преко кога је такође водио дрвени мост до капије, изнад које се налази Сахат-кула, који нас води у Горњи град. У критичној ситуацији ови су мостови били спаљивани, и зато су били од дрвета“.

Сем ова два колска прилаза био је и колски прилаз из данашње Душанове улице. Он се преко Малог Калемегдана кретао грудобрану и дрвеним мостом преко рова обилазио „прислоњени равелин и пролазио капијом кроз бедеме који су саградили Турци у XVII веку“. После се долазило на други дрвени мост, „који се налази испод Зиндан-капије, која припада фортификацији из Средњег века и преко овог моста води кроз капију у североисточном углу Горње тврђаве, која је такође из Средњег века, на темељима римског логора“.

„Кроз капије на северној и западној страни Горње тврђаве водиле су само пешачке стазе за Доњу и на обалу Саве. Колски пут водио је и кроз Доњу тврђаву од Сава-капије до Видин-капије, испред којих су били мостови преко рова. Постоји и капија која води на обалу Саве за прелаз у тврђавицу на левој обали и у велико пристаниште унутар бедема Доње тврђаве код куле Небојше. Тај басен је остатак средњовековног пристаништа, које су Аустријанци заградили бедемом са једним пролазом ка Дунаву“. Они су после свога пораза код Гроцке 1739, сходно Београдском миру, „порушили утврђења на левој обали Саве и Дунава и цео одбрамбени систем око вароши“.

Нажалост данас не можемо на основу непосредног разгледања видети све ово о чему је горе била реч. Неопходни су стари планови београдске тврђаве, којима срећом располаже Музеј града Београда. (К. Н. Христић, *Записи*, 200, 445; Арх. Драгољуб Јовановић, *Београдска тврђава, Ратна прошлост Београда*, Београд 1954, 31—33).

²⁴ Каранлик Капу (Caranlik Capu) значи на турском Мрачна капија. То је била једна од многобројних градских капија. Обзиром да су топови са ње били уперени на Саву

И тако Срби су обуставили напад и повукли се за време интервала од четврт сата у оближње куће.²⁵

*

Обзиром на изузетно велико залагање енглеских претставника, и у Цариграду и у Београду, 1862 године, од интереса је изнети у закључку преглед енглеске штампе, односно расположење јавног мњења и став владе у вези догађаја на Чукур Чесми и бомбардовања Београда. М. Ф. Христић, у својој књизи *Србија и Енглеска пре пола века, Мисија Филипа Христића у Лондону 1863 године*, По белешкама из његових успомена, Београд 1910, 320, — чини то. Овде ће се изнети оно што је најкарактеристичније, наглашавајући да је Енглеска била једина сила која је, после бомбардовања Београда, била „хрђаво према нама расположена“. Енглеска влада је отворено Србе кривила да су изазвали бомбардовање „и да је паша био у праву да топове градске испали на варош“. У том смислу задобијено је и јавно мњење енглеско, које је било упознато са писмом министра спољних послова лорда Расела, од 23 јула 1862, упућеног кнезу Михаилу и с активношћу конзула Лонгворта у Београду, у току јуна и јула

значи да се налазила негде према тој реци. Данас не можемо са сигурношћу одредити њено место.

²⁵ Излази као да је бомбардовање вароши Београда било епизодно, кратко, и да су се Срби лако уплашили и отерали од градских капија. Међутим, за четири и по сата у уторак 5 јуна, од 9 пре подне, варош је била изложена страшном бомбардовању. Око два сата је престало, „али се с вечера опет за неколико тренутака поновило“. Али на грмљавину топова српски борци су одговорили својим пушкама. Зачућеном и изненађеном становништву импоновало је држање српске војске која је била нападнута, а не нападач, како су то Турци и њихови симпатизери желели да претставе. Изабран је невитешки, али за Турке погодан тренутак: кад су војска и народ спроводили погинуле 3 јуна. Највећу тишину нарушила је највећа бука — грмљавина топова. (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 31, 33, 113; Сл. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 205). По Д. Н. Јовановићу (*Српски књижевни гласник*, 143—144) био је спровод само једном мртвацу — Сими Нешићу. „Спровод се кретао из Лазареве улице садањом мајор Мишином... и ...ушао у улицу

исте године. Обојица су тврдили да су Срби изазвали „догађаје београдске“, да су „у највећем неред“ опљачкали турску имовину у вароши, пошто су претходно Турци напустили капије (М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска*. 1—3).

Својом мисијом Филип Христић је требало да 1863 г. поправи српски углед у Лондону. Он је имао задатак да отклони „све клевете и лажи“ и изнесе право стање и да о свему обавести кнеза Михаила. Кнез је послао са Христићем своју жену, кнегињу Јулију, како би му олакшао мисију. (Исто, 7). Требало је убедити јавно мњење да се Срби „нису могли уздржати да не дигну руке на јагњад Дизрајелијеву, на черкезе и башибозлуке, те тако, не рачунајући шта ће их то стати, устали су на оружје и улетели у битку. Час савладани и тучени, час тукући и секући, никада не бежећи, а понекад јурећи напред, они се бију непрестано“. (Из писма Х. Сандвита, упућеног редакцијам већих енглеских листова; упор: М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска*, 10—12).

Христић је наишао на пријатељско расположење Уиљена Дентона и Х. Сандвита, угледних Енглеза. Они су га упознали са Кобденом и Грегорием, истакнутим члановима Парламента. Пр-

Узун-Миркову“. Затим је прошао кроз Стамбол капију, чији је свод „лично на мали железнички тунел“. Код Коларца спровод је ушао у српску варош, „у којој Турци нису становали“. Кад је био код дуда, „на почетку данашње Коларчеве улице“ почела је топовска паљба са града. Пратња се разбежала и не зна „шта је било са мртвацем“. (подвукао Ј. Д.).

По Ј. Ристићу (*Бомбардовање Београда*, 30, 33) и Н. Христићу (К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 198, 200) требало је да се обави сахрана Симе Нешића и Ивка Проккића, жандармериског официра, „који је још с вечера у недељу од низама убијен кад их је у град, ради њихове безбедности, спроводио.“ (Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 30).

Ми се слажемо са Ристићем и Христићем. Кад је почело бомбардовање мртваци су а не мртвац остављени на сред пута. „Разбегли су се и свештеници и сродници и пратиоци“. Војници и жандарми што беху у спроводу „похиташе у варош и заузеше одређене заседе“. (К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 200; Д. Н. Јовановић, *Српски књижевни гласник*, 144).

ва двојица су „узели на себе да преко новина и брошура, обавештавају јавно мњење“ о српској ствари, Кобден и Грегори имали су „да дејствују на Парламент.“ Сандвит је убрзо издао свој роман *Хеџим-баша*, а Дентон обимну расправу *Хришћани у Турској*. Циљ оба дела је био да Енглези омрзну Турску и заволе Србију (*Исто*, 13).

Брошуре: Дентонова, *Србија и Срби (Servia and the Servians)*; *Српска нација и српско питање (The Servian nation and the Servian Question)* од Владимира Јовановића; *Случај Србије (The Case of Serbia)* и *Српско-турско питање (The Serbo-Turkish Question)* од Ф. Христића, изазвале су бројне чланке у лондонским листовима, заинтересовале су Енглезе и „припремиле терен за интерпелацију коју ће пријатељи наши поднети у Парламенту“. Последица ће бити: енглеска влада ће „остати усамљена у својој турско-филској политици“, а јавно мњење „прећи на нашу страну“ (*Исто*, 14).

Све чланке који су изашли у разним лондонским дневницима за време мисије Филипа Христића, „прикупљени су и сложени у засебној књизи“. Отуда их је извадио М. Ф. Христић и дао у српском преводу (*Исто*, 14—119). На основу њих се види да енглеска штампа, гласило енглеске владе, односно турских интереса, одједном мења свој тон благодарјећи књегини Јулији, Христићу и њиховим енглеским пријатељима. Почине да брани српске интересе, али сасвим не скрива свој страх од руског уплива на Балкану, због чега је Турску требало одржати, па и ојачати. Ипак истиче се да је крајње време да престане гоњење словенске расе и да Србија добије своју аутономију. Турци треба да напусте Србију и пусте ту земљу да се сама сналази. Својим бомбардовањем Београда Порта је побунила савест слободног света и Енглеска треба да постане праведна. Доста је третирала турску као „мазу“ и „љубимче“. Информације „рекла-казала“: „Један Турчин убио је, или, бар, каже се, убио је једног Србина“ на Чукур Чесми (*Исто*, 83), изазвала је у почетку наизменичну оптужбу — и Срба и Турака, али после те исте новине (*Morning Star* од 14 априла 1863)

бране Србе (*Исто*, 106). Отворено се признаје грех Турске због њеног неиспуњавања одредаба хатишерифа од 1830 г., због чега је дошло до бомбардовања Београда (*Исто*, 98). Једини је лек раставити Србе од Турака, само повести рачуна да Београд не потпадне под власт Аустрије или Русије (*Исто*, 92).

Београд је после неочекиваног бомбардовања изгубио карактер великог трговачког града и јако транспортног места. „За првих 6 месеци 1860, и за исту периоду у 1862 години, увоз је износио 30 и 30^{1/2} милиона гроша турских; а за одговарајуће време у 1862 спао је на 16 милиона, то значи да је трговина спала са 50^{0/0}. И што је најгоре, мањак овај не изгледа да ће бити само привремени, јер велики број трговаца и банкара, пренели су своје радње на аустриску страну, у Земун, како би избегли опасност, која им је вечито претила у Београду, од турске посаде и градских топова“. (*Исто*, 92—93).

У време Христићевог боравка у Лондону (1863) либерали су били на влади. Претседник је био лорд Палмерсток; лорд Расел је био министар спољних послова, а Гледстон министар финансија. Са свима је разговарао српски претставник. (*Исто*, 114—115). Најснажнији утисак је остављао Гледстон, својом „живахношћу“ и „красноречитошћу“ (*Исто*, 116). Али од свију најважнију улогу у српској ствари играо је сер Хенри Лејард, државни потсекретар у министарству спољних послова. Он је био убеђени турко-фил. У вези бомбардовања Београда ватрено је Порту бранио, а Србе оптуживао. (*Исто*, 117—119). Његов глас се чуо у Доњем Дому 17/29 маја 1863 г. Онда је у 4 после подне почела дебата о бомбардовању Београда. Конзервативац Грегори је поднео интерпелацију. Лејард му је одговорио у име владе, а Лејарду Ф. Христић својом брошуром: „Дебата о Турској у Доњем Дому“, са примедбама Ф. Христића, српског сенатора (*The Debate on Turkey in the House of Commons with remarks by Ph. Christitch, Servian senator*). Тамо је прештампан цео ток дебате, који је после његов син у преводу објавио (*Исто*, 125—304). Сем Лејарда и Гледстона „ко-

Сл. 2 — Споменик Сави, дечку погинулом на Чукур чесми 1862 године, рад вајара Симе Роксандића. Снимак Музеја града Београда

ји је с највећом резервом бранио Турску, сви други говорили су тако да Цариград мора бити у очајању“ (Исто, 319).

Да би се дошло до целог тог прекрета: да енглеска штампа више не напада него брани Србе због турског бомбардовања Београда; да се читавих шест сати води дебата у Доњем Дому о Турској и Србији, од чега је трећину времена одузела снажна беседа српског пријатеља Грегорија; да се није омаловажила пролита српска крв трећег и петог јуна 1862 године и; да је пала осуда енглеског јавног мњења због онога што су Турци изазвали на Чукур Чесми и својим бомбардовањем београдске вароши, — има се захвалити мудрости родољубивог српског кнеза Михаила, посредовању његове жене, кнегиње Јулије, и изванредној дипломатској умешности одличног Србина

Филипа Христића, који је провео у Лондону 7 месеци.

Догађај на Чукур Чесми и бомбардовање Београда били су опасне варнице у онда сувише запаљивој атмосфери. Ипак сукоб није проширен и до рата није дошло. Шта више Срби су дошли, благодарећи ономе што се десило од трећег до петог јуна 1862 године, до велике добити. Турци су хтели да осујете и растуре српску војску која није била ни мала ни слаба. Преварили су се јер топови са града нису заплашили него окуражили борачки дух Српског народа. Српска решеност замрсила је планове Порте, јер војска није распуштена, а она, везана одлукама конференције у Канлици, морала је да исели Турке из вароши Београда још четвртог јуна 1862 г. и из других вароши у Србији. Из Београда иселило се тога дана у град више од шест стотина људи. (М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 21; Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 29; К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 194).

Турска је задржала само гарнизоне и то једино у четири града: Београду, Смедереву, Фетисламу (Кладово) и Шапцу. Соко и Ужице је пре тога евакуисала. Није се дуго чекало, до априла (од 6—14) 1867 године, када без борбе Порта повлачи своје одреде и предаје градове кнезу Михаилу „на чување“, са турском заставом да се на њиховим бедемима вије. Но лепршала се и српска застава, и то истински, а не као турска тек реда ради, као последњи траг петвековног зулума над напаћеном али непокореном рајом. (М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 22; Сл. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 206—209).

Последњи Турчин који је напустио Београд био је Али-Риза-паша, турски командант града. То је било 24 априла 1867 г. Турска застава скинута је са београдског града 20 јуна 1876 године, кад су после босанско-херцеговачког устанка ушле Србија и Црна Гора у рат са Турском. (Р. Новаковић, *Бомбардовање Београда*, 41).

BELGRADE AND THE INCIDENT AT TCHOUCOUR TCHÉCHEMI
THE BOMBARDMENT OF BELGRADE 1862

J. S. DAJKOVIĆ

It is stressed in the *Illustrated Times*, of August 30, 1862, that Belgrade, a photograph of which at that time is enclosed, is of considerable importance, not only because it was the capital of Serbia, but also because it was a fortress and occupied an important position at the confluence of the Sava and the Danube. Unhappily, this very position has caused the fine fortifications of Belgrade to change its masters many times, and many of its historic buildings were almost destroyed. The city itself, at that time, like all semi-Turkish cities, was a mixture of half-ruined houses, mosques, churches, palaces etc. . . Its population, which was of a mixed character and of different nations, comprised about 10.000 individuals.

The main part of the article deals with the conference of 1862, at which were assembled the representatives of the Great Powers. They had to discuss the Serbian Question. The French minister opened the proceedings, and spoke in favour of Serbian independence; while the representative of England did not support the claim of his colleague. He spoke in favour of Turkey, and the Turkish minister coincided in his view, adding that his country had to keep on foot in Europe an army of 100.000 soldiers, because of Serbia, which had more than 50.000 men. After a long discussion it was agreed that the fortress of Belgrade should be occupied by a Turkish garrison, and the fortresses that were not indispensable for the defence of the Danube had to be demolished.

The Sultan's Government submitted to the representatives of the Great Powers, who were in conference at Constantinople, an elaborate memorandum on the relations between the Sublime Porte and Serbia which says: »Even the suburb of Belgrade, where the Serbian administration has neither the need nor the right to maintain more than a few police agents, has organised, under the de nomination of the gendarmerie, a corps composed of hundreds of men chosen from among the scum of Serbia.«

The very start of the outbreak itself was caused by the false report of the assassination of an infant by the Mussulmans at Tchoucour Tchéchemi.

The remainder of the document details the Serbian attack on the fortress and the Turkish bombardment of Belgrade. It is said that the Serbs were the aggressors and the Turks were innocent, and obliged to protect themselves and drive back the aggressors.

There are facts to prove that this was not the right state of things. There are many false facts both in the article itself and in the Turkish reports upon the Serbian behaviour concerning the incident at Tchoucour Tchéchemi and the bombardment of Belgrade. The facts are given: in Prince Michael's plan for the liberation of all the Balkan Christian nations; the evidence of churches and palaces in Belgrade, in the 1860's; the accusations against Serbia by the Ottoman Government, and its protection by the French representative; the readiness of Prince Michael to fight for the freedom of his people; more details about the incident at Tchoucour Tchéchemi and other events that happened from June 3 — 5, 1862.

The Ottomans intended to break the unshakable spirit of the Serbs, shelling their mourning crowd, while carrying the dead killed by the sheltered Turkish soldiers. They had made careful preparations before using their cannons. But all was done in vain. The Turks could not destroy the results of these events: (1) the existence of the Serbian army; and (2) the liberation of all the towns (1862) and fortresses (1867) in Serbia.

Figures in the text:

Fig. 1 — The Fortress of Belgrade, on the banks of the Danube

Fig. 2 — The monument to Sava, an infant, assassinated at Tchoucour Tchéchemi in 1862, the work of the sculptor Sima Roksandić